

TAHRİR DEFTERLERİNİN OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KULLANILMASI HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

Mehmet ÖZ

Bu makalenin başlıca amacı, Osmanlıların klasik devir tabir olunan zamanlarda, timar sistemini uyguladıkları bölgelerde, vergi veren nüfusa ait çeşitli bilgileri, bunların yaşadıkları iskan yerlerinden toplanan vergilerin hangi kurum ve/veya kişilere tevzi edildiğini tespit etmek maksadıyla tertip olunan **tahrir defterleri**'ne dayalı araştırmaların ortaya çıkardığı problemlerin yeni baştan bir gözden geçirilmesinden ibarettir.

Bilindiği gibi bu defterler özellikle 1940'lardan itibaren Osmanlı ülkelerinin içtimai, iktisadi ve demografik tarihiyle olduğu kadar, tarihi coğrafyasıyla ilgilenen muhtelif araştırmacılar tarafından kullanılmışlardır.¹ Hiç şüphe yok ki, günümüze dek yapılmış olan çalışmalar Osmanlı devlet ve toplum yapısının 15 ve 16'ıncı asırlardaki gelişim ve değişimini önemli ölçüde aydınlatmaya yardım etmiştir. Mamafih sözkonusu kaynaklar derinliğine incelendikçe, onlardan yararlanarak araştırmacıların hesaba katması gereken bazı hususlar da bilirlenmeye başlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı taşra idaresindeki, fethedilen toprakların daha önceki vergi usullerinin Osmanlı vergi sistemine uydurularak muhafazası keyfiyeti bilinen bir husustur. Diğer yandan, Osmanlı devletinin arazinin verimlilik durumundan hareketle her sancak için ayrı bir vergi oranı uyguladığı da bilinmektedir. Bu yüzden esas itibarıyla sancak bazında derlenen bu tahrirler üzerinde daha fazla bölge incelemelerine ihtiyacımız olduğu anlaşılır ki, bunlar sancak veya kaza incelemesi tarzında olabileceği gibi daha dar alanların, **şer'iyye sicilleri** gibi başka kaynaklardan da faydalanarak derinliğine araştırılmasına da yönelik olabilir.²

OSMANLI VERGİ VE NÜFUS TAHRİRLERİ

Merkeziyetçi imparatorlukların hakim

1. Macar tarihçilerinin defter araştırmalarındaki öncül çalışmaları için bkz. T.Halasi-Kun, "Some notes on Ottoman Mufasssal Defter Studies", *Türklük Bilgisi Araştırmaları-Journal of Turkish Studies*, 10(1986), s.163. Tahrir usulü ve tahrir defterleri üzerine bazı genel çalışmalar için bkz. Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1(1940), ss. 20-59; II/2(1941), ss.214-247; aynı yazar, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X(1951-53), ss.1-26; L.Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", çev. Sadettin Karatay, *Belleten*, XI(1947), ss.299-328; B.Lewis, "Ottoman Archives as a source for the History of Arab Lands", *Journal of Royal Asiatic Society*(1951) ss.138-150; Halil İnalcık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954; G.Kaldy-Nagy, "The Administration of the sanjaq Registratlon", *Acta Orientalia*, XXI(1968),ss.181-223; aynı yazar, "Der Quellenwert der Tahrir Defterleri für die Osmanische Wirtschaftsgeschichte", *Osmanistische Studien zur Wirtschaftsund Sozialgeschichte: in memoriam Vancso Boskov*, Wiesbaden, 1986,ss. 76-83; Bistra Cvetkova, "Early Ottoman Tahrir Defters as a source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans", *Archivum Ottomanicum*, VIII(1983), ss.133-213. Defterlerdeki istatistiki verilerin güvenilirliğini sorgulayan ve alternatif olarak kalitatif malumata ağırlık verilmesini teklif eden C. Heywood'un makalesi "Between historical myth and mythohistory the limits of Ottoman history", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12(1988), pp.315-345 de özellikle zikredilmelidir.
2. Özellikle bölgesel inceleme niteliğinde olan ve Anadolu'yla ilgili bazı çalışmalar için bkz. N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969; İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975; Y. Halaoğlu, "Tapu-tahrir Defterlerine göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Sis (Kozan) Sancağı", *İUEF Tarih Dergisi*, XXXII(1979), ss.819-892; Yuzo Nagata, "16. Yüzyılda Manisa Köyleri-1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi", *İUEF TD*, XXXII(1979)

olduğu sanayi öncesi ziraatçı -şehirli toplumlar³ bir çeşit nüfus ve arazi tahririne öteden beri aşına olagelmışlerdir.⁴ Bu usul Osmanlı öncesi İslam devletlerinde kullanıldığı gibi, Osmanlıların çağdaşı olan bazı devletlerce de uygulanmıştır.⁵ Öte yandan Osmanlıların ne zaman tahrir yapmaya başladığını kesin olarak bilmemekle beraber 1431 tarihli en eski mevcut defterden⁶ ve diğer bazı kaynaklardan bu uygulamanın ve bürokraside **defter** kullanımının 14. yüzyılda mevcut olduğunu anlamaktayız.⁷

Tahrir amaçları:

Bilindiği gibi Osmanlı nüfus ve vergi tahrirleri timar sisteminin uygulandığı sancak ve eyaletlerde tatbik olunurdu. Bir bakıma bu uygulama ile timar sistemi arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu hususu izahtan varestedir. Aşağıda değinileceği gibi tahrir usulünün terkedilişi de yine timar sistemindeki değişmelerle açıklanabilir. Tahrir'in hükümet açısından başlıca önemi, başlangıçta bir bölgenin fethini müteakip daha sonra da fasılalarla oranın insan ve gelir kaynaklarının bir envanterini o zamanın şartları ölçüsünde mümkün mertebe gerçeğe uygun bir şekilde temin etmesinde yatıyordu. Tabiatıyla bu tahrirler sözkonusu gelir kaynaklarının dirlik sahipleri arasında yeniden tevzii için de kaynak oluşturmaktaydılar.

Tahrir, öncelikle bir bölgenin fethini müteakip, eğer orada timar sistemi uygulanacaksa, yapıldı. Yeni bir padişahın tahta geçmesi ülke çapında genel tahrirler yapılması için bir vesile teşkil edebilirdi. Öte yandan bazı Osmanlı devlet adamları yeni tahrirlerin otuz yılda bir yapıldığını veya yapılması gerektiğini yazmışlarsa da⁸ her bölgenin hususi durumu iki tahrir arasındaki sürenin uzunluğundan farklılaşmasına yolaçabilmektedir. Nisbeten istikrarlı bölgelerde "**otuz yıl teorisi**"ni destekleyen örnekler de bulmak mümkündür.⁹

Burada, kısaca da olsa değinilmesi gereken bir husus da, genellikle yeni fetihlerden kaynaklanan bazı istisnalar dışında¹⁰, 16. yüzyıl sonlarından itibaren tahrir usulünün niçin terkedildiğidir. Bu soruya verilecek en makul cevap Osmanlı "**klasik**" sisteminin genel değişim/dönüşümünde aranmalıdır. Gerçekten de, konusu ve izahı bu makalenin boyutlarını çok aşan oldukça köklü bir buhranın¹¹ Osmanlı siyasî, iktisadî ve sosyal düzenini sarstığı -bunalımın niteliği tartışmaya açık olsa da- genelde biliniyor. Konumuz bakımından vurgulanacak nokta, bu dönüşümün küçük dirlik sahiplerinin giderek zayıflamalarına, merke-

zi idarenin yeni ihtiyaçlarını karşılamada gitkice önem kazanan beylerbeyi ve diğer yüksek rütbeli görevlilere ait **hasların**-tabiatıyla padişah haslarının da- ülke gelirlerinden aldıkları payın artmasına ve netice itibariyle **iltizam** sisteminin geniş çapta kullanılmasına zemin hazırladığıdır. Özetle, timar sistemi her

ss. 731-758; Zeki Arkan, "Hamid Sancağı'nda Timar Düzenine İlişkin Araştırmalar", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, XII (1982), ss. 101-126; aynı yazar, "Hamid Sancağı'nda Çift Resmi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, I(1983), ss.36-59; M.Mehdi İlhan, "Some notes on the settlements and population of the sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey", **AÜDTFCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIV/25(1981-82), ss.415-436; aynı yazar, "1518 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Amid Sancağı'nda Timar Dağılımı" **İÜEF TED** XII(1982), ss.85-100; Bahaeddin Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi-1455-1613**, Ankara 1985; Suraiya Faroqhi, "The Peasants of Sâideli in the late 16th century", **Archivum Ottomanicum**, VIII (1983), ss.215-250; İlhan Şahin, "Hacim (Hacıbektaş) Köyünün Sosyal ve Demografik Tarihi", **Osmanlı Araştırmaları**, VI(1986), ss.31-38; F.M.Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara 1989; M.A. Ünal **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara 1989; Hüseyin Özdeğer, **XVI Yüzyılda Ayıntab Livası**, c.I, İstanbul 1988; M.Ç.Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu", **Belleten**, LII/202 (1988), ss. 115-168; Mustafa Soysal, "16. yüzyılda Adana İl'inin Mufassal Defterine Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma", **Belleten**, LII/202(1988), ss.169-182. Yukarıda zikredilenlerin çoğu dahil olmak üzere doktora tezi olarak hazırlanan pekçok araştırma vardır ki fazla yer kaplayacağı için yayınlanmamış olanları zikredemiyoruz.

3. Ziraatin hayatı önemi haliz olduğu ve şehir hayatının başlamasından 17 ve 18. yüzyıllardaki teknolojik dönüşümlere kadar hakim toplum düzenlerini ifade etmek için büyük toplum ve kültür tarihçisi M.G.S. Hodgson'un önerdiği **agrarianate citted** toplum kavramını ziraate dayalı şehirli toplum biçiminde çevirebiliriz ki, bu kavram, sadece zirai toplum'u değil, ona dolaylı olarak bağımlı olan ticari şehirleri ve hayvancılıkla uğraşan göçebeleri de kapsayan bir muhtevaya sahiptir. Bkz. **The Venture of Islam-Conscience and Histroy in a World Civilization**, c.I, Chicago 1974, s. 107-109.
4. Msl. bkz. Barkan, "**Arazi Tahrirleri I**" ss. 26-28.
5. a.g.m., s. 28-29.
6. İnalçık, **Hicri 835 tarihli...** s. XV.
7. Barkan, a.g.m., s.34; H.İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", **Studia Islamica**, II(1954), s. 109.
8. Msl. bkz. Lütü Paşa **Âsafnâme**, İstanbul 1326, s. 24.
9. Mesela Rum eyaletine ait elimizdeki defterler takriben 1455 (TT 2, TT 13, MM 354, MC 081-85-92 ve 117/2), 1485 (TT 19, TT 37), 1520 (TT 79, TT 54 ve bir icmal olan TT 387), 1554 (TT 287) ve 1574-76 (TK 10, TK 12, TK 14, TK 26, TK 34, TK 33 vs) tarihlerine aittir.
10. Bu tür defterlere örnek olarak bkz. N.Göyünç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Nauplia (Anabolu) ve Yapıları", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Ankara 1975, ss. 461-485; Alan W. Fischer, "Ottoman Kamanets-Podolsk", **Türklük Bil-**

ne kadar varlığını idame ettirdiyse de taşra yönetimindeki¹² merkezi yerini kaybetti ve 16. asırda olduğu gibi ayrıntılı tahrirler yapılması gereği ortadan kalktı. Ancak bu devletin vergi kaynaklarıyla doğrudan ilgilenmeyi terkettiği anlamına gelmez. 16. asır sonlarından itibaren ağırlık kazanan **avarız** vergisiyle ilgili **avarızhane defterlerini** buna bir örnek olarak gösterebiliriz.

Defterlerin Muhtevası:

Tahririn nasıl yapıldığı Barkan, İnalçık, Fekete ve Kaldy-Nagy gibi tarihçiler tarafından etraflı bir şekilde izah edildiği için burada tekrara lüzum görmüyoruz.¹³ Makalemizin amacı defterlerin tarih kaynağı olarak kullanılmasını yeniden gözden geçirmektir ki, bunu layikıyla yapabilmek için defterlerin muhtevaları konusunu ele almamız faydasız olmayacaktır. Defterler genelde **mufasssal**, **icmal** ve **evkaf** olarak üç türde ele alınırsa da her bir türün kendi içinde farklılaşan örnekleri olduğu dikkatten kaçmıyor. Öte yandan aynı bölgeye ait farklı zamanlarda yazılmış defterler arasında da yazı stiline dışında deftere dahil edilen malumatın niteliği bakımından farklılıklar vardır. Bu noktaları hatırla tutarak kısaca mufasssal ve icmal defterlerin muhtevalarını ele alabiliriz.

Mufasssal defterler genelde sancak düzeyinde derlenmiş gibi yaygın bir kanaat varsa da defterlere aşına kişilerin bildiği gibi, bazen bu defterler, tabiatıyla tahrirler, daha geniş bölgelere mahsus olabilir ki, mesela Rum eyaletine dahil sancakların topyekun tahrir tabi tutuldukları ve bu bölge ile ilgili 15 ve 16. asır başlarına ait defterlerin pek sancak esasına dayalı olarak tertip olunmadığı görülmüyor. Mufasssal defterlerde umumiyetle ait oldukları sancağın merkezi durumundaki şehrin ilk olarak kaydedildiğini görüyoruz. **Nefs** olarak nitelenen bu merkezlerde her **nefs**'in kasaba olmadığını belirtelim- nüfus mahalle mahalle ve umumiyetle evli (müzevec)- bekâr (mücerred) ayırımıyla verilirdi. Çeşitli sebeplerle her türlü vergiden mu'af olan kişiler dinî görevliler vs. de durumları belirtilerek yazılırdı. Gayrimüslimler ayrı olarak ve mensup oldukları **cema**'atin (Rum, Ermeni, Yahudi vs.) adı altında defterlerde yer alırlar. Yetişkin erkek nüfusunun kaydını müteakip şehirden elde edilmesi beklenen gelir kaynakları ve miktarlarının bir dökümü verilir.

Daha sonra merkez kazaya bağlı köy ve mezraaların yetişkin erkek nüfusu ve buralardan toplanması karara bağlanmış yıllık vergi

miktarları ayrıntılı olarak yer alır. Kırsal nüfusun sınıflandırılması ve zirai ve diğer vergilerin niteliği hususlarını daha sonra ele alacağız. Sancağın diğer kazaları da aynı minval üzere kaydedilirdi. Her köyün başında timar mı, has mı, vakıf mı veya mülk mü olduğu tasrih edilir ve genellikle kime ait olduğu da belirtilirdi. Ancak mesela Rum eyaletine ait 16. yüzyıl mufasssal defterlerinde mülk ve vakıf sahipleri belirtilmekle beraber timar sahiplerine ait bilgiler yer almıyor. Köylerin hangi timar sahiplerine ait olduğunu **icmal** defterlerinden öğreniyoruz.¹⁴

İcmal defterleri de mütecanis bir alt kategori oluşturmazlar. En azından iki tip icmalden söz edilebilir. Birincisi **timar icmal**i denilen ve herhangi bir bölgenin gelirlerinin padişah, beylerbeyi, sancakbeyi hasılarıyla zeamet ve

gisi Araştırmaları, 8(1984), ss.55-83; J.Blaskocics, "The Period of Ottoman-Turkish Reign at Nove Zamky 1663-1685", *Archiv Orientalni*, 54(1986), ss.105-130.

- Onaltıncı asrın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlayan bu olguyu "**çöküş**" olarak değerlendiren yorumların sıhatsiz olduğu, durumu "**bühran**" ve "**dönüşüm**" kavramları çerçevesinde açıklamanın gerçeklere daha uygun düştüğü, aksi takdirde üçyüz yıllık Osmanlı tarihini, sadece askeri-siyasi genişleme kistasına dayanarak, sürekli bir çöküş devri olarak göstermek gibi bir duruma düşüleceği son yıllarda Osmanlı tarihçilerinin giderek daha fazla benimsedikleri bir görüş olmaktadır. 16. asır sonlarında başlayan bu bühran için şimdilik bkz. H. İnalçık, *The Ottoman Empire-The Classical Age-1300-1600*, London 1973, 41-52; ay. yaz., "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI(1980) ss.283-327; M.Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyanları*, Ankara 1975; Ö.L. Barkan, "XVI. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleken XXXIV* (1970), ss. 557-607; W.J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*, Berlin 1983. Bu durumun taşra idaresindeki etkileri için bk. M.Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978; aynı yazar, *The Sultan's Servants-The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York 1983. Şehirlerdeki sosyal ve ekonomik değişimler için msl.bkz. S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia-Trade, crafts and food production in an urban setting 1520-1650*, Cambridge, 1984; aynı yazar, *The Men of Modest Substance-House owners and property in seventeenth century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987.

12. Bu konuda bkz. Kunt, *Sancaktan Eyalete*.

13. Bkz.. dipnot 2.

14. Bkz. **TT 54, TT 287, TK 10, TK 12, TK 14, TK 33, TK 34** ilh. Buna mukabil mesela Canik Sancağı timarlılarının isimlerini ve gelir kaynaklarını **TT 53** (Trabzon Livasi da bu defterde var), **TT 384** ve **TK 241** gibi defterlerde bulabiliyoruz. Krş. M.A. Ünal, *Harput*, s. 7; 1566 tarihli **TK 106** numaralı mufasssal da yer almayan timarlıların isimleri **TK 332**'de bulunmaktadır. Ayrıca krş. F. Emecen *Manisa*, ss. 5-8.

timar sahipleri arasında nasıl paylaşıldığını gösteren defterlerdir.¹⁵ Bunlar da genellikle dirlik sahibinin ismini müteakip kendisine gelir tayin olunan köylerin veya bu köylerdeki hisselerin ve diğer vergi kalemlerinin bir dökümü yapılır; eğer bunlar hisseliyse kendisine düşen pay ayrıca belirtilir. İkinci tür **icmal** ise bir bölgedeki yerleşme merkezlerinin genel olarak ait bulundukları dirlik çeşitleri altında, ama dirlik sahiplerinin adı verilmeksizin, nüfus ve hasıllarını özet olarak ihtiva ederler. Mesela "**timarhâ-i züema ve erbâb-i timar**" başlığı altında timar ve zeamet olarak tahsis olunan köyler verilir. Rum ve Karaman eyaletlerini ihtiva eden **TT 387**'de malikane hisselerine sahip olan mülk sahiplerinin ve vakıfların isimlerinin de yer aldığı müşahade olunuyor.¹⁶

Üçüncü bir defter türü de **evkaf defteri**'dir. Herhangi bir sancak veya eyaletin tahririni müteakip, mufassal ve icmal defterlerin yanı sıra, oradaki vakıflar, bunların gelirleri ve bu gelirlerin tahsis edildiği harcama kalemleri vb. hususları havi olmak üzere bir de evkaf defteri tertip olunurdu. Öte yandan malikane-divanî sisteminin uygulandığı bazı eyaletlerde mufassal defterler her ne kadar vakıflara, gelirlerine vb. hususlara dair muhtasar bilgiler verirlerse de, bu tip bölgeler için tertip olunan evkaf defterleri harcama kalemleri ve vakıf görevlileri ile ilgili malumat verdiğinde **evkaf defterlerinin** mufassalları bir çok bakımdan tamamlamaktadırlar.^{16a}

Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihçiliğinde Kullanışı

15 ve 16. asır Osmanlı Devleti'ndeki herhangi bir bölgeyi ayrıntılı bir şekilde incelemek ve nüfus ve sosyo-ekonomik yapıya ilişkin araştırma yapmak isteyen bir tarihçinin müracaat edeceği en önemli kaynaklar, şüphesiz ki mufassal tahrir defterleridir. Sağladıkları eşsiz bilgilere rağmen pekçok yetersizlikle de ma'lul olan bu defterlerin en önemli şanssızlığı onların açıklıklarını telafi etmesi muhtemel benzer serilerden mahrum olmamızdır. Aşağıda bu defterlerin sergilediği imkanlar kadar, veya onlardan daha çok, artık **defteroloji** (isim babası Lowry'dir) diye adlandırılan Osmanlı tarihinin bir alt alanının metodolojik problemlerinin bir tahliline teşebbüs edilecektir.

Belirli bir bölgede zaman içerisinde meydana gelen demografik ve iktisadi değişimleri izleyebilmek, açıktır ki en azından oraya ait farklı tarihlerde yazılmış iki defterin varlığını gerektirir. Ancak 20-30 yıl aralarla derlenmiş dört veya beş defterin mevcudiyeti sancak

veya kaza monografisi türünden çalışmalar için daha sağlam bir veri tabanı sağlar. Ne yazık ki kaynak bakımından bütün bölgelerin böyle bir zenginliğe sahip olmadığı da malumdur.

Öte yandan tek bir mufassal defterin, tercihan bir yörenin fethini müteakip yapılmış olan tahririn sonuçlarını ihtiva eden veya günümüze ulaşanlar içinde en eskisinin, metin neşri yapılarak derinliğine tahlili de incelenen bölgenin hem o tarihteki durumu hem de Osmanlı öncesi tarihi hakkında ipuçları sağlayabilir.¹⁷ Bu noktada defter neşri konusunu da kısaca değerlendirmemiz gerekiyor. Bugüne kadar yapılmış neşirlerde herhangi ortak bir metodun oluşturulmadığı bilinen bir husus.¹⁸ Tahrir defterleri gibi binlerce isim, yer ismi, yerleşme yerlerine ait vergi isim ve miktarları ve bunlarla ilgili muhtelif açıklamaları havi kaynakların aynen transkripsiyonlarının yapılması en azından yayıncılık bakımından bazı güçlükler barındırıyor. Öte yandan kişi isimlerinin bu defterlerdeki en önemsiz veriler olduğu da ileri sürülemez. Bir başka nokta da, eğer bir bölgenin müteaddid defterleri varsa, hem tahrir defterlerinin stil ve muhtevalarındaki değişimleri tespit edebilmek, hem de veriler ışığında, mesela herhangi bir köyün nüfus yapısındaki devamlılık veya kesintileri birbiri ardından derlenmiş defterlerden izlemek amacına matuf olarak, herhangi bir bölgeye ait defterlerin seri halinde yayınlanmasının

15. Bu türe ait defterler çok olduğu ve genelde **icmal defteri** denince bunlar akla geldiği için herhangi bir örnek vermek gerekmez.
16. Karaman ve Rum eyaletlerine ait 1520 tarihli **TT 387**'nin yanı sıra Anadolu eyaletine ait 1531 tarihli **TT 166** ve Diyarbakır, Zulkadriye, Şam ve Halep gibi eyaletlere ait **TT 998** bu türe örnek olarak gösterilebilir. Arşivlerdeki bütün defterlerin sistematik bir taraması yapılmaksızın genellemede bulunmak mahzurluysa da sözkonusu defterlerin Kânûnî'nin ilk yıllarına has oluşu dikkati çekiyor.
- 16a. Yayınlanmış bir vakıf tahrir defteri örneği için bkz. E.H. Ayverdi-Ö.L. Barkan, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 935(1546) Tarihli**, İstanbul 1970.
17. Böyle bir çalışma için mesela bkz. M.M. İlhan, **The 1518 Ottoman Cadastral Survey of the Sancak of Amid**, Doktora tezi, Manchester Üniversitesi 1977 (Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanıyor).
18. Bu yazı Barkan ve Meriçli'nin Hudavendigar Lıvası defterleri üzerindeki çalışması yayınlanmadan önce hazırlandığı için sözkonusu eser üzerinde herhangi bir mütalaada bulunmuyoruz. Öte yandan özellikle toponimi alanında çalışmalarıyla tanınan T.Halası-Kun, defter neşirlerinde toponimik ve onomastik malumatın birinci derecede önemi haiz bulunduğunu ve harita kullanımının şart olduğunu belirtir; "**Some notes on Ottoman Mufassal defter studies**" s. 164-66.

gerçekten faydalı olacaktır.¹⁹

Bu bağlamda değinilmesi gereken bir husus da mufassal defterin bulunmadığı durumlarda ve hatta bazen özellikle 16. yy. için onların yanında icmal defterlerinin bazı açıklıkları gidermede yardımcı olduğudur. Mufassalın olmaması durumunda gerek nüfus ve hasıl icmalı diyebileceğimiz türdeki gerekse timar icmalı türündeki defterler hayati önem taşırlar. Timar icmallarının genelde mufassalın tamamlayıcısı olduğu da belirtilmeli. Yine bazan normalde mufassalda olması gereken bazı malumatı sadece icmal de bulabiliriz.²⁰ Aynı şekilde evkaf defterlerinin de tamamlayıcı malumatı havi oldukları da unutulmamalı.

Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri:

Yukarıda muhtevalarını kısaca verdiğimiz defterlerdeki verilerin herhangi bir bölgenin içtimai durumuna, sosyal tabakalaşmasına ne ölçüde ışık tutabileceğini kestirmek kolay değil. Tabiatıyla üreticilerin ve vergi gelirlerine sahip olan zümrelerin durumunu, muhtelif mu'af grupların topluluğundaki yerlerini tespit edebiliriz. Ancak kaynaklarımızın vergi veren nüfusu tasnif tarzında bazı aldatıcı veya kesin tanımlanmamış terimlerin kullanıldığı da malumdur.

Kaynaklar vergi nüfusunu, gerçek mülkiyet olmayan ve bir çeşit sürekli kiracılık mukavelesiyle ellerinde bulundurdıkları toprağın büyüklüğüne ve medeni durumlarına göre sınıflandırır. Lakin bir raiyyetin elinde bulunan toprağın miktarını, **çift**, **nim** (yarım çift) veya **bennâk** (yarım çiftten az toprağı olan) gibi terimlere dayanarak tespit etmek zor. Bir köylünün iki öküzle sürüp işleyebileceği toprak miktarını ifade eden **çift**'in miktarının toprağın verimliliğine bağlı olarak 60-150 dönüm arasında değiştiğini biliyoruz.²¹ Tam çift ile yarım-çift (veya **bir öküz**) arası büyüklükte raiyyet çiftliklerinin yok denecek kadar az sayıda olması, **çift** veya **nim** diye tanımlanan her arazi parçasının aynı çapta olmayabileceğini kuvvetli bir ihtimal haline sokuyor.

Kaynaklarda **bennâk** ya da bazen **caba** (-**bennak**)la karıştırmamak için **ekimli-bennâk** diye adlandırılan kategori daha da bulanık; çünkü bu kategori yarım-çiftten küçük bütün raiyyet çiftliklerini kapsamaktadır. Yine de bu durum, bir köylü-ziraatçının işlediği toprak miktarının, defterde isminin altında belirli bir işaretle gösterilenden ibaret olmayabileceği ihtimaline nazaran daha az önemlidir.

Gerçekten de köylülerin üzerlerine kayıtlı ve **çift resmi** sistemine tabi topraklardan başka **zemin** veya **mevkuf zemin** adıyla defterde yazılı toprakları, bazen bunlar başka bir köydeyse **hariç raiyyet** statüsüyle kullandıkları, karşılığında **dönüm resmi** ve hatta mesela 1570-1576 arasında tertiplenen Rum eyaletindeki livaların defterlerine nazaran **çift resmi** ödedikleri görülmüyor.²²

Yine defterlerde **caba** veya **caba-bennak** adı altında yazılan kişilerin gerçekte hiç toprağı olmadığını iddia etmek mümkün değil. Mesela Cook'un bulguları defterlerde durumu tespit edilebilen **zemin**lerin (Tokat civarı) % 69'unun **caba**'lara ait olduğunu gösteriyor. Yine Rum eyaleti defterlerinde deftere mücerred veya **caba** yazılan bazı kişilerin genelde çift, nim veya ekinli kaydedilen kardeşleriyle aynı toprak parçasına mutassarrıf oldukları sarıh bir şekilde yer alıyor.²³

Bütün bunlara rağmen, veya daha doğrusu bunları da ilmi bir şekilde tahlile tabi tutarak, herhangi bir bölgedeki sosyal yapılanmayı, bunu etkileyen süreç ve faktörleri, nüfusun dini terekkebünü, toplum içindeki fonksiyonel ve hukuki yönlerden farklılaşan grupları vb. incelemek mümkündür. Bu bağlamda defterlerin bazı özel statüyü haiz cemaat ve kişileri normal re'ayadan ayrı olarak yazdığını belirtelim. Ayrıca meslek sahiplerinin

19. B. Yediyıldız Ordu yöresine ait defterleri seri halinde yayına hazırlıyor. Öte yandan kısa bir süre öncesine kadar Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki sancaklarına ait herhangi bir defter yayınlanmamıştı. Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük bu konuda Malatya (1983) ve daha sonra (1988) Maraş defterlerini yayınlayarak öncülük yaptılar.
20. Burada mesela, Samsun şehrine ait gelirlerin **TT 37** numaralı mufassalda yer almadığını, buna mukabil aynı tahrir (1485) dayalı **TT 41** numaralı icmalde bunların ayrıntılı bir dökümünün verildiğini belirtebiliriz.
21. Osmanlılarda **çift resmi** sistemi ve konu ile ilgili terminoloji için bkz. H. Inalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü", **Belleten XXIII**(1959), ss. 575-610. Çiftlik büyüklüklerinin muhtelif sancaklardaki durumu ve bu konudaki kanunname maddeleri için bkz. Özdeğer, **Ayıntab**, s. 19 vd.
22. Daha az sayıda olmakla beraber **resm-i çift** ödeyen **zemin** sahiplerine 15. yüzyılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarlarına ait defterlerde rastlıyoruz. **Mevkuf** kaydedilen toprakların nasıl işlendiğine dair bir örnek için bkz. **TT 33**, v. 204a: "zikrolunan mevkuf yerleri karye-i Alakafir ve karye-i Meşayüzi ve karye-i İmirzalı raiyyetlerinden bazı kimesneler eküb vakfa behrelerin virürler."
23. Kış. M.A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia-1450-1600**, London 1970, s. 38, not 1 ve 2. Canik tahrir defterleri üzerindeki doktora çalışmamızda bu hususu ayrıntılı olarak ele alıyoruz.

isimleri altında hangi mesleğe mensup bulundukları da gösteriliyor. Dinî bakımdan İslamlaşma süreci, gayrimüslimlerin durumu, kişi isimlerinin altına konulan imam, hatib, mülazim-i cami vb. ibarelerden hareketle dinî teşkilatlanmanın halk katındaki yaygınlık derecesi gibi konulara açıklık getirmek mümkündür.²⁴

Bu çerçevede değinilmesi gereken bir başka nokta da şudur: **Yörükân** veya **Etrakiye** diye bilinen konar-göçerlerin kırsal toplum ve ekonomi içindeki yerlerini, devletin bunlara karşı izlediği siyaseti ve bunun sonuçlarını bir dereceye kadar anlayabiliriz. Konar-göçerlerle yerleşik kırsal toplum arasındaki münasebetler de araştırılabilecek konulardan birisi.²⁵

İktisadî Tarih Kaynağı olarak Tahrir Defterleri:

Bu defterler bazen nakdî bazen aynî ve özellikle hububat ve bazı öteki ürünler için de hem aynî hem de nakdî olarak "tahmini" vergi gelirlerini zikrettiklerinden, 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisindeki gelişme ve değişiklikleri ana hatlarıyla incelemede ve orta ve uzun vadede meydana gelmiş olması muhtemel iniş-çıkışları tespit etmede birinci derecede önemi haizdirler. Ayrıca köyler ve şehir merkezleri arasındaki iktisadî münasebetleri, şehirler arasında oluşmuş ekonomik hiyerarşileri izlememizi sağlayan yeterli seviyede veriyi elde etmemiz mümkün.²⁶ Ancak aşağıda kaynaklarımızın tarihçeye ifade ettiği anlamı netleştirebilmek için önce onların eksiklikleri üzerinde duracağız.

Genellikle bilinmekle beraber bu kaynaklara dayalı yorumlar yapılırken yeterince dikkat edilmeyen bir husus bunlardaki vergilerle ilgili malumatın gerçekte toplanacak veya toplanmış vergi miktarlarını değil, tahmini ve ortalama rakamları yansıttığıdır. Muhtemelen tahrirden önceki birkaç -bir belgeye göre üç-yılın mahsulünün yıl başına düşen ortalaması alınarak hesaplanmışlardır.²⁷ Haliyle defterlerdeki malumatın tahririn yapıldığı yıldan önceki üç-beş yıllık dönemin durumunu yansıttığını yıllık değişimleri incelemenin imkansızlığına karşı orta ve uzun vadeli eğilimleri tesbitte tahrirlerin elverişli olduğunu öne sürebiliriz.²⁸

Tahrirlerin re'ayadan toplanan bütün vergileri ihtiva etmediği ve re'ayanın iktisadî potansiyelinin tamamının vergilendirilmediği de Osmanlı tarihçilerince meçhul bir konu değildir. Önceleri olağanüstü bir nitelik taşıyan ama 16. asır sonlarından itibaren

olağanlaşan **avariz** vergisi hakkında, ondan mu'af olan kişileri belirtmelerinin dışında defterlerde herhangi bir kayıt yok. Öte yandan genelde koyun, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Balkanlarda domuz ve yaylaklardan elde edilen sade yağ vb. dışında hayvanlar ve hayvan ürünleri üzerinde herhangi bir vergi konmamıştır. Bu yüzden mesela sığır yetiştiriciliği üzerinde hiçbir malumata sahip değiliz. Bir başka nokta da bağ-bağçe üretiminin, ailelerin kendi tüketimlerine hasredilmiş olan kısmının defterlerde yer almadığıdır. En az bütün bunlar kadar önemli bir husus da bazen dirlik sahiplerinin veya re'ayanın elde edilen mahsulün gerçek durumunu tahrir heyetinden gizlemiş olabilecekleridir.

Şehirlerdeki iktisadî faaliyetlere ilişkin vergilere gelince, bazen bir grup verginin birlikte yazıldığını görüyoruz ki, bu durumda bunların ait olduğu faaliyet dallarının herbirinin payını, dolayısıyla da o bölge veya yerleşme yeri için taşıdığı önemi layıkıyla tespit etmek zorlaşıyor. Mesela, değişik bölgelerdeki ticarî hayatın çapının bir göstergesi olarak kullanabileceğimiz **bâc-i bazar**, sık sık **ihtisab** veya aynı yerdeki dokumacılığa dair ipuçları sağlaya-

24. Mesela Ordu yöresindeki muhtelif zümrelerin ayrıntılı bir tahlili için bkz. Yediylidiz, **Ordu**, ss. 60-97. Türkleşme ve İslamlaşma süreçleriyle ilgili olarak bkz. H. Lowry, **Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583**, İstanbul 1981.
25. Bu konuda bkz. F. Sümer **Oğuzlar-Türkmenler Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, İstanbul 1980, 3. bs.; M.T. Gökbelgin, **Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-i Fatihan**, İstanbul 1957; R.P. Lindner, **Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia**, Bloomington 1983; Halil İnalcık, "The Yürüks: Their origins, expansion and economic role", **Medieval Carpets and Textiles** (1986), ss. 39-65.
26. Mesela bkz. S. Faroqhi, "Taxation and Urban Activities in sixteenth century Anatolia", **International Journal of Turkish Studies** 1/1 (1979-80), ss. 19-53. Aynı yazarın **Towns and townsmen of Ottoman Anatolia... 1520-1650** (Cambridge 1984) adlı eseri tahrir defterlerinin yanı sıra **şer'iyye sicilleri, mühimme defterleri, mukataa iltizam defterleri** vb. muhtelif kaynaklara dayalıdır. Ayrıca bkz. L. Erder-S.Faroqhi, "The Development of Anatolian Urban Network", **JESHO** XXIII(1980), ss. 265-303.
27. Bunun için bkz. Barkan, "Tahrirler I", s. 21 ve 40; ayrıca bkz. I.B.-Steinherr-N.Beldiceanu, "Reglement Ottoman concement le recensement (première moitié du XVIe siècle)", **Südost-Forschungen**, XVII(1978), s. 13.
28. Krş. A. Makovsky, "Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem" **Archivum Ottomanicum**, IX(1984), ss. 117-119. Yazarın, tahrirlerdeki rakamların vergi hükümlüleri ile vergi toplayıcıları arasındaki pazarlıklar neticesinde kararlaştırılmış olduğu ve dolayısıyla hakiki durumdan aşırı farklı vergi tahminlerinin önlenmiş olması gerektiği yönündeki varsayımlarını makul buluyoruz.

bilecek olan **boyahane** mukataası vb. gibi gelirlerle beraber yazılmış olabiliyor.²⁹

Diğer bir problem kaynağı da defterlerde kullanılan ölçü birimleridir.³⁰ **Mud**, **kile** gibi birimlerin ağırlığı bölgeden bölgeye değişiklikler arz etmekte ve bazen de herhangi bir **mahallî kile**'nin **İstanbul kilesi** karşısındaki nisbi durumu bilinmiyor olabilmektedir. Hatta yer yer aynı sancak içinde bile aynı adı taşıyan bir ölçü biriminin farklılıklar gösterdiği müşahade olunmaktadır.³¹

Öte yandan defterlerde tahmini vergi hasılları için gösterilen nakdî kıymetler ise resmi fiyatlar olup, gerçek pazar fiyatlarını yansıtmazlar. Bu bakımdan bunlara haklı olarak **"tahrir kıymetleri"** denmiştir.³² Her ne kadar tahrir kıymetleri ile pazar rayıcı arasında paralellikler olmuş olabilirse de, pazar fiyatları bilinmeden bu konuda sağlıklı hükümler veremeyiz.³³ Ayrıca nakdî kıymetlere dayanarak çeşitli ürünlerin üretiminde zamanla meydana gelen artış veya azalmaları araştırırken akçe değerindeki değişimleri dikkate almak gerektiği hususu izahtan varestedir. Bunun hem nakdî hem de aynı olarak kaydedilen hububat öşründeki değişiklik oranı esas alınarak gerçekleştirilebileceğine ilişkin bir yaklaşım mevcuttur. Buna göre, mesela bir sancakta buğdayın tahrir kıymeti bir önceki tahrir nazaran % 20 artmışsa, önceki tahrirdeki miktara % 20 ekleyip elde edilen yeni rakama dayanarak oranın tahmini toplam buğday üretimini hesaplayıp, bunu yeni tahrirdeki kıymetten yola çıkarak elde edilen miktarla karşılaştırsak iki tahrir arasındaki değişimi buluruz.³⁴ Tabii ki hububat için artış ya da azalış oranlarını **mud** veya **kile** miktarlarından hareketle tespit etmek imkanı var. Ne var ki, yukarıdaki yaklaşımla elde edilen değişim oranı rakamını defterlerde sadece nakdî kıymetleri verilen ürünlere uygulayabiliriz. Tabii ki hububat fiyatlarının esas alınması da tartışılabilir, ama zirai üretimin % 70-80'nin hububattan oluştuğu bir ortam için bu kriterin çok da temelsiz olduğu söylenemez.

Mc Gowan tarafından geliştirilen bir başka yaklaşımda³⁵, sanayi öncesi toplumlara uygun bir standart birim olarak, diğer ürünlerin buğday karşısındaki kilogram olarak değerine tekabül eden, iktisadî buğday eşitinin kilogramı esas alınmıştır. Yazar, toplam üretimin çapını bulabilmek için, önceki ürünleri FAO'nun modern Orta Doğu ülkeleri için teklif ettiği bazı faktörleri kullanmak suretiyle mesela 1 kg arpa 0.7 kg buğdaya eşit sayılarak **iktisadî buğday eşit**'lerine çevirmiştir. Bu-

rada Mc Gowan'ın kullandığı yöntemi ayrıntılı olarak izah etmeyeceğiz, ancak elde edilen rakamlardan hareketle hane ve kişi başına düşen üretimin hesaplanmasında tohum, taşıma ve ögütmeden mütevellit ziyan, öşür miktarı, hayvanlar için hastalıkların veya yırtıcı hayvanların yol açtığı kırılmalar vs. dikkate alınmıştır. Özü itibarıyla birtakım varsayımlara dayanmakla birlikte Mc Gowan'ın kullandığı yöntem ve tekniklerin tahrir defterlerindeki istatistiki malumatın yorumlanışında -sözkonusu malumatın niteliği ve bundan doğabilecek sapmalar akılda tutulmak kaydıyla- gerçekten faydalı olduğu kanaatindeyiz.

Burada özellikle **mezraalardan** veya 16. yüzyılda raiyyet statüsüne sokulan **müsellem**, **sayyad** vb. gibi gruplardan elde edilen ve defterlerde ayrıntılı olarak verilmeyen gelirlerin toplam üretim hesaplanırken ne şekilde hesaba katılacağı sorusu akla geliyor. Genelde mezraaların hububat üretimine tahsis olunmuş olabileceği varsayılabilirse³⁶ de, bu tür toplam olarak verilen gelirlerin, herbir ürünün o bölgenin genelindeki payı oranında, bütün ürünler arasında paylaştırılması makul görünüyor.³⁷ Ancak bu tip gelirlerin bulunduğu yerlerde, resm-i çift ödemiş olması gereken bir nüfus varsa bunu da hesaba katmak lazım.

29. Bu konuda genel bir değerlendirme için Faroqhi'nin "Taxation and Urban Activities..." başlıklı makalesine bakılabilir.
30. Bu konuda bkz. W. Hinz, **Islamische Masse und Gewichte**, Leiden 1955; Halil İnalcık, "Introduction to Ottoman Metrology", **Turcica**, XV (1983), ss. 311-342.
31. Bu bakımdan sancak kanunnamelerinin önemi büyük; zira hangi **kile**'nin kullanıldığını bunlardan anlamak mümkündür. Öte yandan Balkanlarda, Suriye ve Filistin'de farklı bazı birimler de kullanılmaktaydı. Bkz. B. McGowan, "Food Supply and Taxation in the Middle Danube 1568-1579; **Archivum Ottomanicum**, I/1969), ss.165-166; Makovsky, a.g.m. ss. 93-98.
32. L. Güçer, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Me-selesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964, s. 58.
33. Tahrir defterlerinin zirai üretimin hesaplanmasında kullanılmasıyla ilgili problemler için, McGowan ve Makovsky'nin makalelerinin yanısıra H. İslamoğlu ve S. Faroqhi'nin şu makalesine bakılmalıdır: "Crop patterns and agricultural production trends in sixteenth century Anatolia". **Review**, I/1(1977), ss. 401-436.
34. İslamoğlu-Faroqhi, a.g.m. ss. 408-409.
35. Food Supply and Taxation...
36. W. Hütteroth-K. Abdulfattah, **Historical Geography of Palestine Transjordan and Southern Syria in the Late Sixteenth Century**, Erlangen 1977, s. 78.
37. H. İslamoğlu, **Dynamics of Agricultural production, population growth and Urban development: a case study of areas in northcentral Anatolia, 1520-1575**, Doktora tezi, University of Wisconsin-Madison 1979, s. 32.

Özetle tekrarlayacak olursak, defterlerimizdeki istatistikî malumatın güvenilirliği pekçok bakımdan tartışmaya açıktır. İncelediği defterlerdeki verilerin iç tutarlılığını ölçmek her bir araştırmacının görevi. Bununla birlikte defterlerdeki rakamların tahrir öncesi birkaç yıla ait toplam üretimin ortalamasına dayandığını dikkate alırsak, üretimdeki orta ve uzun vadeli değişimleri, kesinlikle olmasa dahi, tespit etmemiz mümkün. Daha kesin olarak ise bölgenin genel bir iktisadi panoramasını çıkarabiliriz.

Tahrir Defterleri ve Nüfus Araştırmaları:

Vergi nüfusu ile diğer bazı grupların mufassal defterlerde kaydedilmiş olmaları, Osmanlılarda 19. yüzyıla gelinceye değin herhangi bir kapsamlı nüfus sayımının olmayışı dolayısıyla kaynaklarımıza nüfus tarihi bakımından eşsiz bir konum kazandırır. Ancak bu yönden de defterler birtakım problemleri bünyelerinde taşıdıkları gibi, bazı temel sorulara verilecek cevaplara dair ipuçları temin etmekten de uzaktırlar. Tekrarlırsak, defterler bölüğü çağını geçmiş erkek nüfusunu- Hristiyanların yoğun olduğu yerlerde aile reisi konumundaki **bive**'ler yani dul kadınlar müstesna- kaydettiklerinden, bunları nüfus sayımı addetmek imkansızdır. Sadece nüfusun, teorik olarak yarısını oluşturan kadınlarla yine devre göre nüfusun değişen oranlarda önemli bir bölümünü oluşturan çocuklar dışarıda bırakılmakla kalınmamış, ortalama bir **hane**'nin büyüklüğüne ilişkin hiçbir ipucu da temin edilmemiştir.³⁸

O halde bu verileri demografik maksatlarla kullanabilir miyiz; eğer kullanabilirsek iç çelişki, tutarsızlık ve eksikliklerini nasıl asgariye indirebiliriz? Öncelikle tahrir defterlerindeki yetişkin erkek kategorilerini hatırlayalım. Yukarıda durumlarını kısaca açıkladığımız **çift**, **nim**, **bennâk** ve **caba** kategorilerine dahil re'ayanın aile reisleri olarak **hane** statüsünü haiz oldukları söylenebilirse de, kaynakların yakından tetkiki bazen **nim** veya **bennâk** yazılan kişilerin ölen babalarının yerini devralan oğullar olduğunu gösteriyor. Gerçi bunların evli olmadığını gösteren herhangi bir delil yoksa da aynı durum tersi için de geçerlidir. Bir başka mesele de aynı toprak parçasına müştereken tasarruf eden çoğunlukla kardeş, bazen de akraba olan kişilerin bir **hane** mi sayılmaları, yoksa herbirinin ayrı **haneleri** mi olduğudur. Nüfus icmali niteliğindeki defterlerle onların dayandığı mufassalların mukayesesi defterlerde ayrı ayrı yazılmakla birlikte aynı toprak parçasına tasarruf eden kişilerin ayrı

haneler teşkil ettiğini gösteriyor. Canik Sancağı üzerinde yaptığımız araştırmalar bu tür ortak yer tasarruf eden kardeşlerden birinin **çift**, **nim** veya **bennâk** olarak yazıldığını diğer(ler)inden bekârlarının **mücerred**, evlilerinin- **icmal**'e göre **hane** statüsünü haiz- **caba** şeklinde tasnif edildiğini ortaya koyuyor.³⁹ Onbeşinci yüzyıl defterlerinde ise böyle kişiler aynı birim içinde (meselâ, Ali veled-i Mustafa mea veledihi Hasan) yazılmışlar ve bu şekilde ikinci olarak yazılan oğul veya kardeşler her ne kadar **nefer** rakamına dahil edilmişse de tek tek kategorilerde bunlar hesaba katılmamış, daha doğrusu baba veya kardeşleri ile birlikte tek birim (**çift**, **nim** veya **ekinlû bennâk**) sayılmışlardır.⁴⁰ Böyle kişileri genelde **mücerred** farzetmek mümkünse de bu bir varsayımdan öte gidemez.

Biraz bulanık bir terim olan **caba** veya **caba-bennâk** üzerinde yukarıda bazı bilgiler vermiştik. Nüfus açısından burada vurgulanması gereken nokta **caba**'nın bazı bölgelerde üzerinde kayıtlı toprağı olmayan evli kişi⁴¹, diğer bazılarında ise **kisb u kâre muktedir** bekâr erkek anlamına geldiğidir.⁴² Bazen Osmanlı kanunnameleri babasından bağımsız geçimini kazanan bekârlarla (**mücerred**) böyle olmayanları birbirinden ayırırken **caba** terimini kullanmışsa da bazen onsu da benzer bir ayırımın

38. Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII(1979), ss. 331-348.

39. 1520 tahririne ait **TT 54** numaralı mufassal ile **TT 387** numaralı icmal defterinin mukayesesi bu hususu hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde ortaya koymaktadır. Öte yandan babalarının yerini devralanlar **becay-i pedereş** şeklinde kaydedilmişlerdir ki, bu tarz kayıt örnekleri özellikle 16. asrın ikinci yarısında çok sıkça görülür. Krş. Cook, a.g.e., s. 25 not 2.

40. Fatih devrine ait **MC 081, 085** ve **117/2** ile II. Bayezid dönemine ait **TT 37**'de hemen hemen her sahifede bunun örnekleri vardır. Bir örnek verecek olursak, **TT 37**'ye göre Samsun nahiyesi ile ona bağlı nahiyelerin (16. yüzyılda Samsun kazası) köylerinde 1988 nefer raiyyet olarak yazılmış, bunun 73'ü **çift**, **nim**, veya **ekinlû (bennâk)** kaydedilen baba veya kardeşleriyle birlikte yazılan kişilerden oluşmuştur. Eğer sadece **çift**, **nim**, **bennâk**, **caba** ve **mücerred** toplamlarını hesaba katsaydık, bu yörede kaydedilmiş yetişkin vergi nüfusunu doğru olarak hesaplayamayacaktık.

41. Rum eyaleti'nde bu durum geçerlidir. **TT 387**'deki kanunname Yediyıldız tarafından daha geç tarihlere ait Şarkı Karahisar sancağı kanunnameleri ile karşılaştırılmaları olarak yayınlanmıştır. Bu kanunnameden **caba**'nın evli olduğu açık olarak anlaşılır: Yediyıldız, *Ordu*, s. 150.

42. Mesela 1528 tarihli Karaman ve 1584 tarihli İç-il kanunnamelerinde **caba** bekâr olarak görülüyor: Bar-

yapılabildiğini görmekteyiz.⁴³

Nüfus hesaplamalarında hayati önem taşıyan bir nokta da bekârların kaç yaşında kaydolunduğudur ki, bu konuda kesin bir kısıtın olmadığını hemen ifade edelim. Bazı tarihçiler şeriatı göre bülüğa erme çağının 14 yaş olmasından hareket ederler.⁴⁴ Ancak Cook'un incelemesinde özellikle vurgulanan, daha sonra gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarına da desteklenen genel bir eğilime göre 16. yüzyılın ikinci yarısında **mücerred**lerin kayıtlı nüfus içindeki nisbeti inanılması zor boyutlarda artmıştır. Kabaca belirtirsek 1450-1520 arasında nüfusun % 15-20'sini teşkil ederlerken 1570'lerde bu oran % 45 civarında gerçekleşmiştir. Bu olgu bir dereceye kadar nüfus artışı karşısında geç evlenmelerin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak yorumlanabilirse de, bekârların deftere kayıt uygulamasında meydana gelmiş olması muhtemel bir değişikliğe de atfedilebilir. Netice itibarıyla defterlerdeki **mücerred** rakamlarının ihtiyatla kullanılması gerekir.⁴⁵

Burada ortalama bir **hane**'nin kaç kişiden oluştuğu yolundaki faraziyelere dayalı tartışmalara geçmeden önce, yukarıda **hane** kategorisine tekabül ettiğini belirttiğimiz birimlerin bazen sanıldığının tersine 17. yüzyıldaki anlamıyla **avarız hanesi** olmadıklarını ekleyelim. Her ne kadar **avarız** ve **avarızhane** terimleri mevcutsa da ikincinin onaltıncı yüzyılda normal bir hane'den ibaret olduğuna ilişkin deliller vardır. Burada mesela hem mufassalı (**TT 54**) hem de icmalî (**TT 387**) elimizde bulunan, 1520 civarında gerçekleştirilen Canik bölgesi tahririnde aynı toprak parçasına tasarruf eden iki ya da bazen daha çok kardeşin ayrı ayrı yazıldıklarını, icmalde bunların bağımsız haneler olarak sayıldıklarını ve kazaların toplam rakamları verilirken **hane-i avarız** tabirinin kullanıldığını görüyoruz. Aynı toprak parçasını işleyen kardeşler bile ayrı ayrı **avarız hanesi** sayıldıklarına göre, 16. yüzyılda **hane**'nin aynı çatı altında yaşayan kişilerin teşkil ettiği ve aynı zamanda mali niteliği olan bir birim olduğu söylenebilir.⁴⁶

Bütün bunlara rağmen 15-16. asırlarda bir ailenin ortalama kaç kişiden oluştuğu, çekirdek ailenin mi yoksa geniş ailenin mi yaygın olduğu gibi hususlarda sıhhatli değerlendirmeler yapma imkanından yoksunuz. En çok kullanılan katsayı Barkan'ın ortaya attığı tahmini 5 rakamıdır⁴⁷ ki bazıları mücerredlerin zaten hanelere dahil olduğu fikrinden hareketle, bu rakamı hane sayısıyla çarpmakla yetinirken diğer bazı araştırmacılar ayrıca **mücerred**

toplamını da eklerler. Her ne kadar kullanışlı ise de, ortalama hanenin her dönem ve/veya sancakta sabit kaldığını ileri sürmek zordur. Öte yandan, kendisi de 5 katsayısını kullanmakla birlikte J. Russel⁴⁸, 12 veya 14 yaşın üstündeki bütün erkeklerin kaydedilmiş olması halinde toplam nüfusun, bu kaydedilen vergi nüfusu sayısının, yani defterlerimizdeki **nefer** toplamının, üç katı olması gerektiğini ileri sürmüştür. Hesaplamalarını bu varsayma dayandıran Mc Gowan⁴⁹ ise, mücerredlerin hane toplamlarına oranlarını dikkate alan ve incelediği dört sancağın herbiri için farklı bir katsayı temin eden bir yaklaşımı benimsemiştir ki, netice itibarıyla onun (hane x katsayı) formülü (nefer x 3) formülünün bir başka şekli olmaktadır.

Sabit bir katsayının kullanılmasına karşı Erder tarafından geliştirilen bir başka yaklaşım ise⁵⁰, bazı mu'af yetişkinler dışında herhangi bir bölgede yaşayan ve ergenlik çağını geçen

kan, **Kanunlar I**, İstanbul 1943, s. 47-48.

43. Krş. "Kanunname-i Âl-i Osman", yay. Mehmed Arif, **TOEM** ilaveler, İstanbul 1330, s. 29.
44. Krş. McGowan **a.g.m.** s. 160. mamafih yazar bu kuralın her zaman uygulanmadığına da dikkat çekerek s. 162.
45. Krş. Cook, **a.g.e.**, s. 26. Hatta Fatih devrine ait Hamid Sancağı Defterine göre bu oran yüzde 3, Aydın defterine göre ise yüzde 5 civarındadır. Mücerredlerin nüfus içindeki oranındaki benzer artışlar için bkz. Yediyıldız **Ordu**, s. 70; Emecen, **Manisa**, s. 125.
46. Genel olarak **avarız** için bkz. Ö.L. Barkan, "Avarız" **İA**. Bildiğim kadıyla daha sonraki yıllarda birden fazla (3 ila 15 arası) gerçek **haneden** oluşan **avarızhane** teriminin bu geç anladının 16. asra yanlışlıkla uygulandığına ilk olarak Cook işaret etmiştir (**a.g.e.**, s. 64, not 1). Bizim **TT 54** ile **TT 387**'nin mukayesesinden çıkardığımız netice, yani 16. asırda **avarız-hane**'nin gerçek hane'ye tekabül ettiği, Emecen'in çalışmasıyla da doğrulanmıştır: **Manisa**, s. 123-124 not 43. H. Gerber'in 17. asırda Bursa üzerine yaptığı araştırma ise bir **hane**'nin vergi birimi olarak (**avarız-hane**) birden fazla aileden oluşması uygulamasının muhtemelen 1610 civarında başladığını ima ediyor. Bir **avarız-hane**'yi teşkil eden gerçek aile sayısı ise zamanla artmış gibi görünüyor: **Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700**, Jerusalem (Kudüs), 1988, s. 8.
47. "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, XI(1951-53), s. 12.
48. "The Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", **JESHO III** (1960), s. 165.
49. "Food Supply and Taxation", s. 162.
50. L. Erder, "The measurement of pre-industrial population changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th century", **Middle Eastern Studies**, XI/3 (1975), ss. 294-297. Burada teklif edilen katsayıların bir uygulaması için bkz. L. Erder- S. Feroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-

bütün erkeklerin yazılmış oldukları varsayımına dayanmaktadır. Böylece yazar istikrarlı nüfuslar için öngörülen ve yetişkin erkeklerin toplam nüfusun belirli bir yüzdesini oluşturdukları esasına dayanan farazi bir yaş piramidi geliştirmiştir. En az ve en çok ömür beklentilerine bağımlı olarak 2.72'den 4.31'e kadar bir dizi katsayı öngören bu yaklaşımın tahrir defterlerine uygulanmasının pek pratik olmadığı belirtilmiştir.⁵¹

Üstelik bazen mücerredlerin kaydedilmesindeki belirsizlikler **nefer** kategorisinin esas alındığı hesaplamaların bir başka zayıf noktasını teşkil eder. Bu noktadan hareketle Lowry, tahrir heyetinin birinci derecede ilgilendiği **hane** kategorisinin daha sağlam bir kistas olduğunu ifade eder.⁵² Esas itibarıyla bu husus bizce de makul görülmekle birlikte, elimizdeki verilerin bazı tutarsız yönlerinin yol açabileceği yanlış değerlendirmeleri önlemek için, zaten bu konuda çalışanların şimdiye dek yaptıkları gibi öncelikle defterlerde yer alan şekliyle bütün nüfus kategorilerini hesaplayıp, toplam nüfus tahminlerine ikinci derecede yer vermek ve yapılacak tahlilleri daha ziyade defterlere yazılı kategoriler toplamalarına dayan- dırmak uygun bir çözüm gibi görünüyor.

Toponimi ve Tarihî Coğrafya:

Defterlerde herhangi bir bölgedeki yerleşim yerleri ve çeşitli ziraat alanlarının (**nefs, mahalle, karye, mezre'a, çiftlik, bağ vs.**) isimleri (**nam-i diğer** şeklinde bazen öteki isimleri de) bulunduğundan, bunlar toponimi ve tarihi coğrafya çalışmaları açısından hayati önemi haizdir. Mamafih bu alanda da birtakım problemlerle karşı karşıyayız.

Öncelikle, zamanla değişmiş olan yer adlarını tespit etmek her zaman kolay olmuyor. Birtakım köylerin merkezleri değiştiği için mi ortadan kalktığı veya sadece bir isim değişikliğinden ötürü mü onların sonraki durumlarını bilemediğimiz pek açık değildir. Yine 17. asırdan 19. asra kadar geçen süre için, tahrirlerle karşılaştırılabilecek tür ve muhtevada kapsamlı verilere sahip değiliz. Bu şartlar altında genelde, 16. ve 19-20. yüzyılların bir mukayesesi ile yetinmek zorundayız.⁵³

Bütün bunlara rağmen tahrir defterlerinin tarihi coğrafya nokta-i nazarından kullanılması Osmanlı tarihi ile ilgili bilgilerimize olsun, bir zamanlar Osmanlı hakimiyetinde kalmış ülkelerin tarihi coğrafyalarına olsun önemli katkılarının yapılmasını temin etmiştir. Bir örnek vermek gerekirse Halasi-Kun, Os-

manlıların bir ülkede daha önce varolan coğrafî-idari bölünmeleri değiştirmeden devam ettirmeleri (**krallar zamanında olduğu gibi**) adetine dayanarak Macar ve Latin kaynaklarından izlenemeyen Ortaçağ Macar idari bölge sınırlarını tespit edebilmiştir.⁵⁴

Öte yandan 16. yüzyıl yerleşme yerlerinin kaçta kaçının 19. yüzyıla kadar ulaştığı ve dolayısıyla günümüzde mevcut köylerle özdeşleştirilebileceği bölgeden bölgeye değişir. Mesela, Filistin ve Suriye'deki sancaklardaki köylerin % 80 ila 95 tespit edilebilmişken⁵⁵ bu oranın Anadolu'daki bazı bölgelerde ancak üçte biri ulaşabildiği müşahade olunmuştur.⁵⁶

1620" *Middle Eastern Studies*, XV (1979), ss. 328-345.

51. Krş. İslamoğlu, *Dynamics*, s. 16.

52. *The Case Study of Trabzon*, s. 259. R.C. Jennings ("Urban Population in Anatolia in the sixteenth century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, VII(1976), ss.21-57) **nefer x 3** formülünü kullanırken Cook (s.85) hem bunu, hem de **hane x 4.5** formülünü kullanmıştır. "**Hane**" deyimini üzerindeki önemli makalesinde Göyünç, 19 yy. da Balkanlar ve Kafkaslardan gelen göçmen ailelerin ortalama 4.17 kişiden oluştuğunu belirtir ("Hane deyimini hakkında, s. 345-346). Yine 19. yüzyıla ait iki belgeye göre ortalama aile büyüklüğü 4.3 ve 5.007 olarak ortaya çıkıyor ki, birinci rakamın göçmen ailelere, ikincisinin ise Filibe'deki 55 köyde yaşayan nüfusa ait olduğunu gözönüne alırsak aradaki farkın sebeplerini kısmen anlamış oluruz: K. Karpat, "The Ottoman Family: Documents pertaining to its size", *International Journal of Turkish Studies*, IV/1(1987) ss. 137-145.

53. Bu konuda bkz. N. Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV(1953-54); W.D. Hütteroth, *Landliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert jahren*, Göttingen 1968; Hütteroth-Abdulfattah, *Historical Geography...*; T. Halasi Kun'un pek çok çalışmasından burada birkaçını zikrediyoruz: "Sixteenth century Turkish Settlements in southern Hungary", *Belleten*, XXVIII (1964), ss. 1-72; "Unidentified Medieval settlements in southern Hungary. Ottoman dolna, sredna, and gorna", *Archivum Ottomanicum*, II(1970), ss. 154-190; "Haram County and the Ottoman Modava Nahiyesi" *Arc. Ottom.* IX(1984), ss. 27-89.

54. Yazarın yukarıda zikredilen makalelerine bakılabilir. Ayrıca bkz. aynı yazar, "Ottoman Toponymic Data and Medieval Boundaries in Southeastern Hungary", *From Hunyadi to Rakoczi- War and Society in Early Modern Hungary*, New York 1982, ss. 243-250.

55. Bkz. Hütteroth-Abdulfattah, s. 13; E. Tloedano, "The sanjaq of Jerusalem in the sixteenth century: Aspects of Topography and Population", *Arc. Ottom.*, IX(1984), ss. 279-319.

56. Krş. Tunçdilek, "Eskişehir", s. 118; Emecen, *Manisa*, s. 158. Canik Sancağı üzerindeki

Yer adlarını niteleyen terimler (**nefs**, **karye**, **mezre'a**) bazen çok net bir anlam taşımayabilirler. Genellikle şehir ve kasabalara **nefs** ve köylere de **karye** deniyorsa da, **nefs**'in aslında köy olan ancak herhangi bir nahiyenin merkezi ya da önemli bir köyü durumunda ki iskan yerleri için de kullanıldığı biliniyor. Hatta bazan ilk kaydedilirken **nefs** denilen bir yere aynı defterde bir başka vesile ile **karye** denebilmekte veya **nefs-i karye** şeklinde tanımlanan yerlere rastlanabilmektedir.⁵⁷ O halde kasaba- köy ayırımı için hangi kıstasları kullanacağız? Şehirlere özgü addedilen bazı ticarî ve sinâî faaliyetlerin köylerde de görülebildiği, yine yerleşim yerinin mahallelere bölünmesinin seyrek te olsa köyler için de geçerli olabildiği gözönüne alınırsa⁵⁸ eğer **nefs** olarak tanımlanan bir yer, **kadı**'nın oturduğu bir idarî merkez ise ve burada iktisadî hayat temelde şehir ve kasabalara özgü bir nitelik taşıyorsa orayı, nüfusunu da dikkate alarak şehir veya kasaba olarak tanımlayabiliriz.⁵⁹

Her halükârda yerleşme yerlerinin tespiti ve harita üzerinde incelenmesi, genellikle hangi tür coğrafi alanların iskan mahalli olarak seçildikleri, bunda etkili olan faktörler vb. pekçok konunun aydınlığa çıkmasını sağlayabilir. Yer adlarının bir analizi Osmanlı dönemi iskan tarihi kadar Osmanlı-öncesinin incelenmesinde de çok kıymetli ipuçları temin eder. Mesela Türkmen boylarının Anadolu'da ve daha sonraları Balkanlardaki yerleşim hareketlerini yakından ve ayrıntılı bir şekilde tasvir etmemizi mümkün kılarlar.⁶⁰ Osmanlı fütûhatının fethedilen ülkelerde çok büyük çapta nüfus boşalmalarına veya iskan yerlerinde kesintilere sebep olduğu gibi bazı iddiaların gerçekçi bir şekilde değerlendirilebilmesi de yine defterlerin sağladığı toponimik verilerle imkan dahilindedir.⁶¹

Sonuç

15 ve 16. yüzyıllar Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan tahrir defterlerini kullanırken son derece titiz ve ihtiyatlı olmak gerektiği, herhalde bu makalenin sürekli altını çizmeye çalıştığı ilk husustur. Bilhassa kaynaklarımızda bulunan istatistikî mahiyetteki muazzam verilerin bizi aşırı bir iyimserliğe itmesine karşı dikkatli olmamız gerekiyor. Mamafih defterlerdeki kantitatif/sayısal verileri tamamen şüphe ile karşılayan bir yaklaşımı da fazla sağlıklı bul-

madığımızı hemen belirtelim aksine, defterlerdeki yer adları, kişi adları, muhtelif sosyal ve dinî cemaatler, vergi ve nüfusa ilgili terminoloji, gelirlerin tahsis edildiği kişi veya kurumlar vs. ile alakalı oldukça zengin malumatın yanı sıra, istatistikî verilerin de, titizlikle ele alınmaları kaydıyla, kullanılmalarının faydalı ve gerekli olduğu kanaatindeyiz. Yukarıda ayrıntılı bir şekilde izah ettiğimiz hususlara ilaveten her bir araştırmacının incelediği konuyu en azından dönemin Osmanlı tarihi kontekstinde ele alması ve daha önce başkalarınca yapılmış olan benzer araştırmalarla mukayese yoluna giderek ulaştığı sonuçları daha sağlam bir temele dayandırması gibi, belki tekrarı lüzumsuz görünen, iki noktayı da vurgulayalım. Bu tür araştırmaların ileri bir aşamasında, Osmanlı tecrübesini, benzer tarihi - sosyal ortamlarda (ziraatçı - şehirli sanayi - öncesi toplumlar) varolmuş diğer ülkelerin durumlarıyla karşılaştırmakta arzu edilir bir hedef olmalıdır.

kadar, ya da kısmen günümüze kadar devam ettiklerini görüyoruz. Ancak mahallinde tetkik ve defterlerde komşu köylerle ilgili olarak verilen malumatın değerlendirilmesiyle bu oranın daha yukarılara çıkabileceği açıktır.

57. Mesela Canik Sancağına bağlı Satılmış (Fatsa) kazasında yer alan Nefs-i Ordu ile Arım (Çarşamba) kazasındaki Nefs-i Ordu ve yine Satılmış'taki Karye-i Fatsa bazı bakımlardan sıradan köylere göre farklılıklar arzetsen de aslında birer köyden ibarettirler. Yine Satılmış'a bağlı Bolaman, Arım'a bağlı Menağrı, Hisarcık ve Çanak, Samsun'a bağlı Geçşen ve Bafra'ya bağlı Üskübi **nefs** olarak kaydolunmuşlarsa da öbür köylerden hiçbir farkları yoktur. Bkz. TT 37, TT 54 ve TK 33.
58. Bu konunun ayrıntılı bir tartışması için bkz. Hütteroth-Abdulfattah, ss. 23-25.
59. Faroqhi bunlara bir de böyle bir yerin en az 400 nefer nüfusa sahip olması şartını ekliyor: **Towns and Townsmen**, s. 9-10.
60. Bkz. Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi**, II(1942), ss. 279-386; ay. yaz. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XI/1-4(1949-50), ss. 524-561; XIII/1-4(1951-52), ss. 56-78; XV/1-4(1953-54) ss. 209-237; H. İnalçık, "Ottoman methods of conquest" Yer adlarının bu bakımdan önemi için bkz. H. İnalçık, "The Land Surveys in the Ottoman empire as a source for place names", **Belleken** sayı 78 (1956), ss. 228-230; B. Yediyıldız, "Ordu İli Yer adları" **Türk Kültürü Araştırmaları** XXI(1984), ss. 20-36.
61. Msl. bkz. Geza David, "Some Aspects of 16th century Depopulation in the sanjaq of Simontornya", **Acta Orientalia**, XVIII(1974), ss. 63-74.